

¹Г.Н. Ким*, ²Х.Әбжанов

¹тарих ғылымдарының докторы, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gerkim@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, ҚазҰАЗУ профессоры,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

КЕҢЕСТІК КӘРІСТЕРГЕ ҚАРСЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН: ТАПТАУРЫННАН ТАРИХИ ШЫНДЫҚҚА

Аңдатпа

Мақалада кеңестік тоталитаризмнің ХХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы ауыр қылмысы – тұтас халықтарға қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін қасіреті Қиыр Шығыстан Қазақстан мен Өзбекстанға күшпен көшірілген кәрістер мысалында әшкереленеді. Этникалық депортация-лардың ауқымы, себептері мен ерекшеліктері қарастырылған, кәрістерді депортациялауға қатысты жалған таптаурындар, адам шығынының статистикасы тиянақталған. Тақырыптың тарихнамасы АҚШ, Жапония, Оңтүстік Корея, Ресей, Қазақстан мен Өзбекстан ғалымдары еңбектерінде қалыптасқаны қаперге салынып, тарихи үдерістің ақиқатын ашуға Н.Ф. Бугай айтарлықтай үлес қосқаны ұлықталды. Оның мәнісі – күштеп көшірудің алдын алу белгісі бойынша жүзеге асқаны. Ал, ненің алдын алу керек болды деген сұраққа жауап іздесек, оның тамыры «Қиыр Шығыс өлкесіне жапон шпиондарын жібермеу мақсатында» деген Сталиндік тезиске келіп тіреледі. Мақалада басқа да себептер зерделенген.

200 мыңға жуық кәрісті Қазақстан пен Өзбекстанға көшіру екі айда жүзеге асты. Асығыстықтың салдарынан адам шығынына жол берілді. Негізінен үлкендер мен балалар өлім-жітімге ұшырады. Кеңестік билік кәрістерге сенімсіздікпен қарады. Ахуалды бақылаудан шығармау үшін жансыздарды, тыңшыларды, шолақ белсенділерді барынша пайдаланды. Қазақстан мен Өзбекстандағы кәріс халқының сандық және құрылымдық өзгерістері нақты деректермен, архив құжаттарымен ашылған.

Қазақстандықтар кәрістер ұлттық тарихымыздың шежіресіне үлкен олжа салды.

Тірек сөздер: кәрістер, қуғын-сүргін, тоталитаризм, саясат, депортация, жұқпалы аурулар, Қиыр Шығыс, Қазақстан.

¹Ким Г.Н. *, ²Абжанов Х.

¹доктор исторических наук, профессор КазНУ им. ал-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gerkim@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор КазНАИУ,
Алматы, Республика Казахстан

ДЕПОРТАЦИЯ СОВЕТСКИХ КОРЕЙЦЕВ:

ОТ СТЕРЕОТИПОВ К ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье на основе статистических и архивных материалов прослежены содержание и последствия чудовищного преступления советского тоталитаризма, а именно – трагедия целых народов, например силовой депортации корейцев из Дальнего Востока в Казахстан и Узбекистан. Рассмотрены причины, масштабы и особенности этнической депортации, вычленены белые пятна и ложные стереотипы о выселении корейцев, статистика людских потерь. Подчеркивается, что историография проблемы представлена трудами ученых США, Японии, Южной Кореи, России, Казахстана и Узбекистана, при чем крупный вклад в изучение процесса внес Н.Ф. Бугай, который называл силовое переселение превентивной мерой. Депортация корейцев, по устоявшимся ложным стереотипам проводилась якобы с целью пресечения проникновения японского шпионажа в Дальневосточный край. В статье обоснованы реальные причины, в том числе и внешнеполитический фактор депортации.

Подготовка и организация переселения корейцев – около 200 тысяч человек в Казахстан и Узбекистан – занимали 2 месяца. Из-за невероятной спешки имели место смертельные случаи. Умерли в основном дети и люди преклонного возраста. Советская власть с недоверием относилась к корейскому населению. Чтобы не потерять контроль над ситуацией, на всем пути переезда активно использовали возможности агентов, осведомителей, лжеактивистов. Прослежены изменения в численности и составе корейского населения в Казахстане и Узбекистане.

Казахстанские корейцы вписали яркие страницы в летопись национальной истории.

Ключевые слова: корейцы, репрессия, тоталитаризм, политика, депортация, инфекционные болезни, Дальний Восток, Казахстан.

¹Kim G.N.*, ²Abzhanov H.

¹ Doctor of Historical Sciences, professor of KazNU named after al-Farabi
Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gerkim@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, professor of KazNAIU,
Almaty, Republic of Kazakhstan

DEPORTATION OF SOVIET KOREANS: FROM STEREOTYPES TO HISTORICAL REALITY

Abstract

Based on statistical and archival materials, the article traces the content and consequences of the monstrous crime of Soviet totalitarianism, namely, the tragedy of entire nations, for example, the forceful deportation of Koreans from the Far East to Kazakhstan and Uzbekistan. The reasons, scale and features of ethnic deportation are considered, white spots and false stereotypes about the eviction of Koreans, statistics of human losses are highlighted. It is emphasized that the historiography of the problem is represented by the works of scientists from the USA, Japan, South Korea, Russia, Kazakhstan and Uzbekistan, and N.F. Bugay, who called forced resettlement a preventive measure. The deportation of Koreans, according to well-established false stereotypes, was carried out allegedly with the aim of preventing the penetration of Japanese espionage into the Far Eastern Territory. The article substantiates the real reasons, including the foreign policy factor of deportation.

Preparation and organization of resettlement of Koreans - about 200 thousand people to Kazakhstan and Uzbekistan - took 2 months. Due to the incredible rush, there have been fatalities. Mostly children and elderly people died. The Soviet government was distrustful of the Korean population. In order not to lose control over the situation, they actively used the capabilities of agents, informants, and false activists along the entire route. Changes in the size and composition of the Korean population in Kazakhstan and Uzbekistan are traced.

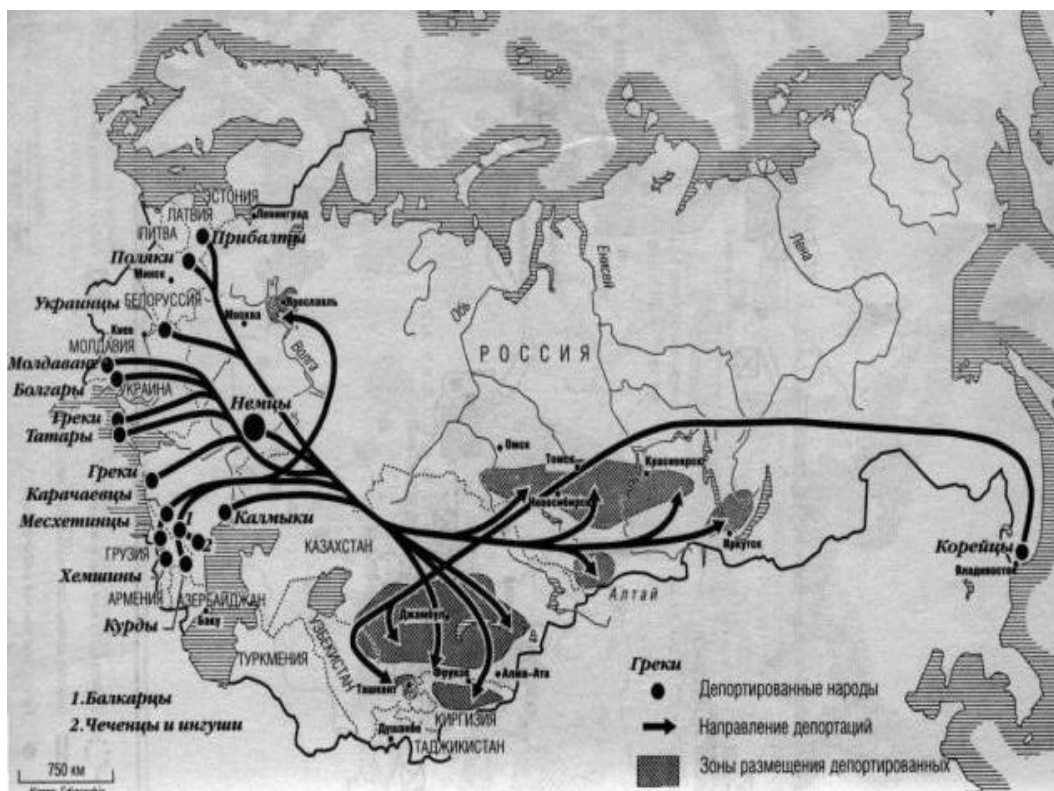
Kazakh Koreans have written bright pages in the annals of national history.

Keywords: Koreans, repression, totalitarianism, politics, deportation, infectious diseases, the Far East, Kazakhstan.

Кіріспе. Қиыр Шығыс кәрістері Кеңес Одағы халықтарының ішінде ең алғашқы болып қуғын-сүргінге ұшырады. Бұлардың қатарын жаппай және күшпен жер аударылған немістер, күрдтер, қырым татарлары, поляктар, чешендер және басқалар этникалық белгілері бойынша толтырды. Ағылшын тілді тарихнамада сталиндік саясат аясында кеңестік халықтардың жаппай және мәжбүрлеумен қоныс аударылуының мәнін "этникалық тазарту" (ethnic cleansing) түсінігі-мен ашады. Бұл шын мәнінде дұрыс емес. Геноцидке пара-пар "этникалық тазартудан" айырма-шылығы сталиндік режим жүргізген депортациялаудың, Югославия ыдырағаннан кейінгі оқиғалар көрсеткендей, басқа себептері мен мақсаттары бар [1]. Дегенмен, "депортация" термині бастапқыда орыс тілінде тар мағынада – қажетсіз тұлғаларды (persona non grata) өздерінің ұлттық мемлекеттеріне шығару ұғымында қолданылғанын қаперден шығармауымыз керек. Дей тұрғанмен, депортация термині Сталиннің ұлттық саясаты мен Кеңес тарихының орыс тілді дискурсына берік енсе де, көбінесе оның көп қабаттылығы ескерілмейді, себебі Кеңес режимі үшін қауіпті жағдайларды болдырмаудың алдын алу шаралары саналғандықтан, сатқындық пен дұшпандық, шет мемлекеттерге көмектесу туралы айыптауларға байланысты жазалау шаралары ретінде де қабылданған.

Тақырыптың өзектілігі. Этникалық депортация себептері. Депортациялау кеңестік кәріс-тер үшін айрықша жазалау шарасы болмағандықтан 1930-40 жылдардағы Кеңес Одағындағы этникалық депортациялардың жалпы себептері неде деген заңды сұрақ туындайды? Жаппай депортацияға ұшыраған он халық болғаны белгілі: кәрістер, немістер, ингерманландтық финдер, қарашайлар, қалмақтар, чешендер, ингуштар, балқарлар, Қырым татарлары және месхеттік түріктер. Олардың жетеуі – немістер, қарашайлар, қалмақтар, ингуштар, чешендер, балқарлар және Қырым татарлары - өздерінің ұлттық автономияларынан айырылды.

Тұрғылықты өмір сүру ортасынан, сондай-ақ басқа аймақтарға күштеп қоныс аударуға ұшыраған көптеген басқа этникалық топтар: әзербайжандар, армяндар, ассириялықтар, болгар-лар, гректер, ирандық еврейлер, ирандықтар, итальяндықтар, қытайлар, күрдтер, латыштар, литвалықтар, молдовандар, поляктар, орыстар, түріктер, тәжіктер, украиндар, гемшиндер, эстондықтар сонымен қатар кеңестік жүйеге «таптық жат» әлеуметтік топтар – кулактар, казактар, ескі рәсімдерге сенушілер және т.б. [2].

Кеңес Одағындағы 1930-1940 жж. этникалық депортациялар картасы

“Кәрістер неге жер аударылды?” деген сұрақ ұзақ жылдар бойғы кеңестік кезеңде жабық санатқа жатқызылды, қуғындалған корейлер тақырыбын зерттеуге тыйым салынды. Сондықтан оны бірінші болып шетелдік зерттеушілер қозғағаны кездейсоқ емес. Мұның бірнеше себебі бар: біріншіден, кеңестік құрылысты сынауға бейім тұратын елдерде кеңестік кәріс мәселесі арнайы қолға алынды. Екіншіден, кәрістер аз тұратын, тіпті мүлде жоқ деуге болатын АҚШ пен Жапония сыртқы саясат мүддесі тұрғысынан ғалымдарын осы мәселеге жекті. 1985 жылы горбачевтік қайта құру, жариялылық, ашықтық саясаты басталысымен тарихтағы ақтандақтарды жою ғылымның өзекті міндетіне айналды. Соңғы он жылда Ресейде, Қазақстанда және Өзбек-станда ондаған ғылыми және публицистикалық жұмыстар пайда болды, онда кәрістерді жер аудару мәселелері, сондай-ақ құпияландырылған мұрағат құжаттарының жинақтары зерттелуде. Олардың авторлары тарихшылар, философтар, заңгерлер, жазушылар мен журналистер.

Көрнекті орыс зерттеушісі Н.Ф. Бугай депортациялау барысын бақылайтын бөлімдерге жататын құжаттарды зерттеу негізінде, бұл себептерді депортацияланғандардың бес тобы бойынша жіктеді. Корейлер немістермен, күрдтермен, месхеттік түріктермен, хемшиндермен және гректермен бірге екінші болып алдын алу белгісі бойынша мәжбүрлі қоныс аударуға ұшырады. Н.Бугайдың корейлерді қуғындаудың алдын алу сипаты туралы пікірімен келісуге болады, бірақ 1937 жылғы қуғындаудың өзіндік тарихы болғанын есте сақтау қажет. Кеңес басшылығы 20-шы жылдардың аяғы – 30-шы жылдардың басында корейлерді Приморье шекаралас аймақтарынан Хабаровск өлкесінің шалғай аумақтарына көшіру жоспарларын түзді. ВКП (б) Орталық комитеті Саяси Бюросының 1927 жылғы 18 тамыздағы Владивосток пен Хабаровскіге шұғыл жіберілген нұсқаулары корейлерді көшіру туралы бірқатар құжаттамалар-ды әзірлеудің бастапқы қадамы болды, оның мәні корей халқын жаппай қоныс аударуға сайды.

1930 ж. 25 ақпанда ВКП(б) ОК Саяси Бюросы Қиыр Шығыс корейлерін көшіру мәселесін күн тәртібіне қойды. Бұл бастаманың әр жағында Сталин мен оның жанындағы жандайшаптары тұрғаны сөзсіз. Ақырында, 1932 жылы 10 шілдеде ВКП(б) ОК Саяси Бюросы "Кәрістер туралы" мәселенің қайта қарап, бұрынғы нұсқауын тағы да мақұлдады: кәрістерді

Қиыр Шығыстан елдің ішіне қарай көшіргенді жөн деп тапты. В.Молотов пен И. Сталин қол қойған "Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралас аудандарынан корей халқын көшіру туралы" 1937 жылғы 21 тамыздағы КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитетінің № 1428-326сс бірлескен қаулысында шараны күш қолданумен жүзеге асыру қарастырылды [3].

Мақсаты мен міндеттері. Мұрағат материалдары мен басқа да тарихи деректерді талдау 1937 жылғы депортация патшалық самодержавие мен Кеңес үкіметінің Қиыр Шығыстағы саясатының қисынды аяқталуы болды деген қорытындыға әкеледі. Депортация орыс-жапон соғысы қарсаңында, лениндік реформалар кезінде және сталиндік ұжымдастыру кезінде де дайындалып, сыналды. Сонымен қатар, кәрістердің қоныс аударылуын шовинистік көзқарастағы қарапайым адамдар да, жергілікті әкімшілік пен жоғары мемлекеттік басқару да қалаған.

Мақалада екі мәселе шешіледі: бір жағынан – 1937 жылы кәрістерді жер аудару туралы қалыптасқан жалған таптаурындар мен жаңылыстарды анықтау және екінші жағынан – патшалық және кеңестік Ресейдің Қиыр Шығыстағы ұлттық саясатының қисынды аяқталуы болды деген ғылыми негізделген дәлелді тиянақтау.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланың деректік негізін Қазақстан мен Өзбекстан архивтерінен алынған ақпараттар, таяу және алыс шетелдерде жарияланған құжаттар жинағы, статистикалық мәліметтер құрады. Әдістемесі ғылыми танымның әмбебап ұстанымдарынан – тарихилық, жүйелілік, объективтілік, даму ұстанымдарына сәйкестендірілді. Мұнда тарихты түзудің басты рөлін ойнайтын күш ретінде халық пен оның лайықты тұлғалары, билік пен саясаттың әрекеті мен мазмұны алынды.

Негізгі бөлім. Кәрістерді жер аудару туралы жалған таптаурындар және тарихи шын-дық. Ең көп таралған және қалыптасқан жалған таптаурындардың бірі кәрістерді депортациялау Сталиннің аяқасты шешімінің нәтижесі, осылайша Қиыр Шығыстағы шетелдік (жапондық) тыңшылықты тоқтатқысы келгені-мыс.

1937 жылғы 21 тамыздағы КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитетінің № 1428-326сс бірлескен қаулысымен кезінде Сталин мен Молотов қол қойған қаулының барлық талаптары қолдау тапты.

1937 ж. 28 қыркүйекте КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің В.Молотов пен Н.Петруничевтің қол қойған, алыстағы, шекаралық емес аудандар мен көршілес аймақтарды қоса алғанда, Қиыр Шығыспен шектелмейтін барлық аумақтардағы кәрістерді жаппай жер аудару туралы "Қиыр-Шығыс өлкесінің аумағынан кәрістерді көшіру жайлы" № 1647-377 сс қосымша қаулы қабылданды. Кеңестік биліктің мүлтіксіз орындалуға тиісті құжатында болашақты болжаған сәуегейлік байқалады. Жүздеген мың кеңестік кәрістер Германияның немесе Италияның шпиондары болып кетуі мүмкін деген ой қылаң берді. Адамзат баласының тарихында осыншама жанның бір сәтте Отанын сатып, шпионға айналып кетуі ешқашан болған емес. Демек, сталиндік басшылық өз азаматтарына сенімсіздік танытудың жан шошырлық нұсқасын алға тартты.

Кәрістерді депортациялаудың және одан кейінгі арнайы қоныс аударулардың негізгі себебін 20-жылдардың аяғында КСРО-да қалыптасқан және 30-40-шы жылдары толық көрініс тапқан тоталитарлық режимнің мәнінен іздеу керек. Жеке басқа табынудың әкелген зардаптары шексіз болып шықты. Ең бастысы – олар адамшылыққа, ізгілікке, Конституциялық заңдылыққа мүлде кереғар еді.

Сталиннің белгілі тезисі социализм құрылысының жетістіктеріне тікелей пропорционалды, ел ішінде және одан тыс жерлерде таптық күрестің шиеленісуі үлкен елде жаппай қайғылы террор дәуірін ашты. Жаудың бейнесі барлық жерде әрі үнемі қоғамдық және жеке санаға тықпаланды, ал жау кейпінде жеке адамдар, әлеуметтік топтар немесе таптар ғана емес, бүкіл халықтар сипатталды. Осыдан социализмге, Отанға, көшбасшыға дұшпан халықтарға қарсы террор мен аяусыз күрес қажеттілігі туралы тұжырым қисынды түрде дүниеге келді.

Кеңес корейлерінің Қиыр Шығыстан депортациялануының нақты себептерінің арасында сыртқы саяси фактор үлкен рөл атқарды. Турасына көшкенде, ат төбеліндей кеңестік кәрістер үлкен саясаттың құрбанына айналды. Оларды күштеп көшіру арқылы кеңес басшылары шетелдік қарсыластарын жүрісінен – социализм еліне ұстанған саясатынан жаңылыстырамыз деп білді. Жапониямен жақындасу үшін соңғысының пайдасына жеңілдіктер қарастыру қажет еді, солардың бірі ҚШТЖ-ға құқықты су тегінге сатудан көрінді. Басқа жеңілдік түрі, профессор М.Н. Пактың пікірінше, Жапонияға қарсы көңіл-күйдегі кәрістерді Қиыр Шығыс өлкесінен толық қуу болып табылады. "Біздің ойымызша, – деп жазады ол, – әрине, Қиыр Шығыстан кәріс халқын толығымен көшіру туралы белгілі бір келісім болғаны сөзсіз, бірақ ол жазбаша құжатта тұжырымдалған ба екен деген сұрақ сақтала береді" [4]. Кәрістер "превентивті акцияның саяси кепілі" деген ой алғаш рет зерттеуші В.Ф. Лидің еңбегінде айтылды [3, 65-66 бб.].

Тап осы мәселе бойынша басқа да ғалымдардың пайым-тұжырымдары бар [5]. Бәрі салыс-тырумен танылады. Егер осы ұстанымды басшылыққа алар болсақ, онда кеңестік кәрістердің қасіретін ауыл шаруашылығын ұжымдастырумен орын алған Қазақстандағы ашаршылықпен пара-пар деуге болады [6]. Кәрістерден қалған материалдық, заттай байлықты большевиктік билік далаға тастаған жоқ. Бірақ біреудің қайғысы басқаларға бақыт әкелмейді. Қиыр Шығыстың жаңа тұрғындары шекесі шылқи мырғайға батты дей алмаймыз [7]. Негізгі себеп тоталитарлық режимнің ішкі және сыртқы саясатында ұлы державалық пиғылды жүзеге асыруға сайды.

Талқылау. Депортацияны ұйымдастырудың ақиқаты мен стихиялық туралы жаттан-дылық. Посткеңестік кезеңдегі тарихи зерттеулер, сондай-ақ аға буын кәрістердің естеліктері депортацияға қатысты жалпы көрінісінің көптеген үзінділерін ашып, сталиндік шешім мен операцияның аяқастынан туындағаны әрі стихиялығы туралы алғашқы жалған таптаурынды жоққа шығарды. Сталин күштеп көшірілген Қиыр Шығыс кәрістерінің бәрінің өлімін қалады деген пікірмен де келісуге болмайды. Біздің нық сеніміміз бойынша, кәрістерді депортациялау жаппай мәжбүрлі көшіру механизмін сынақтан өткізген тоталитарлық режимнің жоспарланған, ұйымдастырылған және мұқият бақыланған кең ауқымды акциясы болып табылады.

Кәрістерді кедергісіз депортациялау үшін тоталитарлық режим оларды танымал көшбасшы-лар мен басшыларынан айырды. ПХК-ның жымысқылықпен Қиыр Шығыс өлкесін КСРО-дан бөліп тастау мақсатында қарулы көтеріліс дайындаған аймақтық кәріс көтеріліс орталығы деген ойлап табылды. ВКП (б) Посьет аудандық комитетінің бірінші хатшысы Афанасий Кимнің ісі бойынша 1938 жылғы 25 мамырдағы ату үкімінен үзінді осыны дәйектейді [8]. Люшковтың айтуынша, қоныс аудару барысында Қиыр Шығыс өлкесінде 2 500 кәріс қамауға алынған екен [9].

Депортацияны жүзеге асыру үшін Қиыр Шығыс билігі, ең алдымен жазалаушы органдар белсенді жасырын жұмыс жасағандығының айқын дәлелі – "Уссури, Приморск және Хабаровск аймақтарының шекаралас аудандарындағы кәріс халқының саны туралы" анықтама (пысықталған мәліметтер) Құжат 1937 жылы 21 тамызда Мәскеуге ПХК Қиыр Шығыс өлкесінің ішкі әскерлері басшылығымен жіберілген. Бұл – кәріс тұрғындарына қарсы кең ауқымды іс-шара-ларды өткізу туралы алғашқы жарлыққа Сталин мен Молотов қол қойған күн. Жақшаның ішінде «пысықталған мәліметтер» деп нақтылауынан күштеп көшірудің барша мәселелері назарда ұсталғанын байқаймыз [3, 67-80]. Бұл мәліметтер шығынды ғана көрсетіп қойған жоқ, болашақ-ты болжауға да қажет болды.

Келесі бір құжатта кәрістерді басқа жаққа көшіруді ұйымдастыру бойынша бірқатар толықтырулар бар. Біріншіден, орындалу мерзіміне қатысты. Меморандумда: "1938 жылдың 1 қаңтарына дейін тез арада қоныс аударуға кірісіп, аяқтау" қарастырылса, директивада: ..күштеп көшіру 25 қазанда басталып, 15 қазанда аяқталады делінген (1937 ж. – авторлық ескерту). Екіншіден, аудандарда кәріс халқын көшіруге басшылық құрамында ВКП(б) ДальКрайком өкілі, Крайисполком өкілі және ПХКБ өкілі бар үштікке жүктелді. Үшіншіден, кәрістер қалдырған мүлікті бағалау және олармен есеп айырысу тәртібі нақтыланды.

Төртіншіден, әр бес күн сайын Крайкомға және крайисполкомға көшіру барысы туралы ақпарат жеткізіліп отырды [10].

Кәрістерді ҚШӨ-ден депортациялау жоспары бойынша "үш кезек" белгіленді, оның үстіне бірінші кезек 1937 жылғы 21 тамыздағы сталин-молотов қаулысында көрсетілген еді: "Қоныс аударуды Посьет ауданынан және Гродеково маңындағы аудандардан бастау керек". Екінші және үшінші кезектерді облыс басшылығы қыркүйек айының басында КСРО Халық Комиссар-лары Кеңесінің "кәрістерді көшіру" туралы бірқатар қаулыларын шекаралық аудандарды атамай-ақ қабылдағаннан кейін, бұл ретте көшіру аудандарының сыртқы шекаралардан алыс-тығы өлшемін және орындалу хронологиясын басшылыққа ала отырып, анықтады.

Көшірудің белгіленген кезектеріне сәйкес аймақтық және облыстық үштіктер өздерінің кеңейтілген отырыстарында әскери поездға тиеу және оларды жөнелтудің жоспар-кестесін жасады. Олар көшетіндер жиналатын және эшелондарды күтетін күндерді, теміржол станциялары мен жөнелетін разьездерді бекітті.

Тұтастай алғанда, кеңестік тоталитарлық жүйе қуғын-сүргінді ұйымдастырудың бай тәжірибесін жинақтады. Ол күдікті деген адамды сырттан бақылауға алудан басталып, өмірін қиюға дейін қамтып жатты. Мектеп салуға, кино түсіруге, кітап шығаруға қаражат жетпей жатса да, жазалаушы органдар ешқандай тапшылық көрген жоқ. Ол саладағы қызметкерлердің еңбек айлығы өте жоғары деңгейде қала берді [11].

Кәрістер тиелген поездарды бөгетсіз, тоқтаусыз жүргізуге үлкен мән берілді. Мұндағы басты мақсат тоталитаризм қылмысын жасыру еді. Жалпы, қандай болмасын жақсылық-жаманды іргелі істі жоспарлағанда немесе қолға алғанда кеңестік басшылық бірінші орынға құпиялықты қойды. Ол өзін осылайша тылсым құдірет иесіндей көрсетуге тырысты. Құдайды бекерлеген қоғамда большевиктер өздерін құдай санады. Большевиктер бар жерде құдайға орын қалған жоқ. Кәріс-терге қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін құдайсыздардың ғана қолынан келді. Кәрістерді жаңа мекенге жеткізген поезддағы бір вагонда 5-6 отбасы (25-30 адам) орналасты. ҚШӨ-ден Қазақстан мен Өзбекстандағы түсіру станцияларына дейінгі жол жүру уақыты 30-40 күнге созылды [12]. Жер аударуды дайындау және жүргізу партиялық, жазалау және басқа да мемлекеттік органдардың тігінен де, сондай-ақ бүкіл өлкенің аумақтық көлденеңінен де қатаң, тұрақты, жан-жақты бақылауында тұрды.

Кәріс халқын есепке алу кезінде төлқұжаттар алынып, аңшылық және басқа да атыс қарулары тәркіленді. Кең агенттік желі кәрістердің әр сөзі мен әрекетін қадағалады. Қиыр Шығыс мемлекеттік мұрағаттарында кәрістерді көшіруге жататын аудандар бойынша қоныс аудару және саяси көңіл-күй жөніндегі жұмыс барысы туралы нөмірлік арнайы хабарламалар деп аталатын бірегей құжаттар сақталған [13]. Құжаттан *"кәріс халқы депортацияның үнсіз құрбаны болмағаны. Олардың ішіндегі ең батыл және адал адамдар озбырлық пен заңсыздыққа қарсы ашық шығып, кордоннан кетуге, мал мен дақылдарды жоюға, бағынбауға шақырғаны"* көрінеді [14].

Кәрістерді бақылау ҚШӨ-ден көшірумен аяқталған жоқ, бұған «Хабаровск аймағының кәрістерін қоныс аудару туралы қорытынды есеп» деп аталатын құжаттың «Пойыздарды агент-тікпен қамтамасыз ету» тарауының мазмұны дәлел бола алады. Ондағы бір сөйлеммен тұжырымдалған: «Кәрістер тиелген пойыздар агентурамен қамтамасыз етілген» хабарламасына аймақтық үштік қол қойған. Қудаланған адамдарды бақылау бүкіл жол бойына және Қазақстан мен Орталық Азияға келгеннен кейін де жалғасты.

Жол бойында "жұмсақтық", "немқұрайлылық", "тәртіпсіздік", "саяси соқырлық", "бұзақылық...", "жіберілген қателіктер" үшін және т.б. сылтаумен жазалау шаралары кеңінен қолданылды. Мәселен, Посьет аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Сенько жұмыстан шығарылып, сотқа берілді. Бірқатар өлкелік және облыстық басшыларға қатаң сөгіс жарияланды, *"Орталық Комитет шешімдері мерзімінде орындалмаған жағдайда, кәрістерді көшіру және қоныс аударуға уақтылы дайындалмау туралы қатаң шаралар қабылданатыны"* аймақтық және аудандық үштік ескертілді [15].

1937 ж. 25 қазанда КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары Ежов Кремльге "кәрістерді ҚШӨ-ден көшіру аяқталды" деп баяндап, рекордтық мерзімде 171 781 адамнан тұратын 36 442 отбасы Қазақстан мен Өзбекстанға көшірілді. Балық аулауда, іссапарларда және т.б. себептермен Камчатка мен шалғай аудандардағы кәріс халқының қалған бөлігі 1937 жылдың 1 қарашасына дейін құрама эшелонмен шығарылатыны хабарланды [16].

Қазақстанда да, Өзбекстанда да мұндай көп адамды қабылдауға және ұйымдастыруға дайындық жоқ еді. Депортациялау барысында қабылдауға және орналастыруға жататын кәріс шаруашылықтарының саны бастапқы көрсетілген санмен салыстырғанда 30-40 пайызға көп болып шықты, қоныстандыру өңірлері, аудандары мен аймақтары және қоныс аударушылардың сандық бөлінуі өзгерді, бұл оларды жайластыруда қосымша қиындықтар туғызды.

Қазақстанда аймақтық атқарушы комитеттердің 1938 жылғы 1 желтоқсандағы есептік деректері бойынша 18 525 кәріс шаруашылығы Шығыс өңірінен басқа облыстардың бәрінде қоныстанды. Ең көп қоныстанған өңір Алматы мен Қызыл-Орда облыстары еді. Бұларда 7 000 дейін шаруа қожалықтары топтастырылса, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облыстарында ондайлардың саны 700-ден асқан жоқ [17]:

Өзбекстанға көшірілген шаруа қожалықтары 10 мыңнан сәл ғана асты. Демек, кәрістердің негізгі дені жаңа Отанын Қазақстаннан тапты. Бұлар қоныстанған өңірде қазақтар көпшілікті құрайтын. Сол себепті қазақстандық кәрістердің басым бөлігі тез арада қазақ тілін меңгеріп алды. Өзбекстанда 74 206 адамнан тұратын 16 453 кәріс отбасы орналасты. Көрсетілген отбасы санынан колхоздарға 10 946 шаруашылық орналастырылды [18]:

Аймақ	Шаруа қожалықтарының саны
Ташкент	6 557
Самарқанд	1 194
Ферғана	1 130
Хорезм	846
Бұхара	16
Қарақалпақ	АССР 1 203
Барлығы	10 946

Бұлардың барлығы ауыл-селоарға орналастырылды [19]. Өзбекстандағы кәрістердің саны 74 500 адамды құрады [20].

Қазақстанда кәрістер негізінен колхоздарға немесе бұрыннан бар шаруашылықтарға "қосымша қоныстандырылды" [21].

Қазақстанда кәрістердің қоныстануы мен одан арғы тағдыры күріш егуші Қызылорда және Талдықорған (Алматы) облыстарында қалыптасты. Қаратал ауданында осы аттас өзеннің бойында көлемі жағынан едәуір күріш алқабы пайда болды, сондықтан аудан орталығы – Үштөбе станциясының айналасында жиырмаға жуық колхоздар құрылды.

Өзбекстанда кәріс қоныс аударушыларының үлкен тобы Ташкент маңындағы жерлерге, астаналық облыстың төменгі, орта, жоғарғы Ширчик аудандарына шоғырланды.

Зерттеу нәтижесі. Құрбандар туралы таптаурындар және депортацияның адам шығыны шындығы. Аға буын кәрістердің эмоционалды естеліктері, қаламы жылдам тілшілердің көптеген газет-журналдардағы жарияланымдары, зерттеушілердің әлсіз ғылыми мақалалары депортация кезіндегі адам шығыны туралы жалған түсінік қалыптастырды. Сондықтан мынаны түсіндіру қажет.

Мұрағаттық құжаттарды, статистикалық деректерді және көзкөргендердің куәліктерін талдау күштеп көшіру басталғанға дейін және оны жүзеге асыру кезінде кәрістердің ҚШӨ-ден тыс жерлерге кетуі айтарлықтай байқалмады деп болжауға мүмкіндік береді. Депортациялау туралы қаулының қабылдануы Шекара қызметінің қосымша күштерімен және ПХК жасақ-тарымен шекарада тығыз шоғырланғаны соншалық, кәрістердің қашып кетуінің бірлі-жарым жағдайлары да мүмкін болмады.

Тасымалдау кезінде қайтыс болғандардың саны, оның ішінде 1937 жылы 13 қыркүйекте Хабаровск маңындағы Верино станциясында болған № 505 эшелондағы қайғылы апаттың

құрбандары бірнеше жүз болуы мүмкін [22]. Әр түрлі объективті себептерге байланысты қайтыс болғандардың нақты санын анықтау қиын, бірақ ең көп зардап шеккен екі топ: қарттар мен балалар еді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҚШӨ-де және Ресейдің басқа аймақтарында жер аудару кезіндегі болған кәріс халқының санын анықтап, оны Қазақстан мен Өзбекстанға қоныс аударған кәрістердің санымен салыстыру қажет. Сондай-ақ, депортацияланған кәрістердің бір тобы Астрахань және Ростов облыстарына қоныс аударғаны туралы мәліметтерді тексеріп, олардың санын анықтап, әрі қарай механикалық және табиғи өсіп-өнуін бақылау қажет. 2 871 адамнан тұратын 520 кәріс отбасын Астрахань балық кәсіпорындарына орналастыру үшін Қазақстанда есепке алынғандар қатарынан толыққан фактісі құжатталған. Қазір Астанада тұратын Тю Петр Степановичтің, 1927 ж.т., Лян Илья Львовичтің, 1925 ж. т. және Те Бун Сен, 1926 ж. т. естеліктерінде «Астраханға кәрістермен бірге тұтас эшелон келді, кейін оларды балық аулайтын кенттерге «шашыратты» делінген. 1941 жылдың желтоқсан айының ортасында барлық кәрістер Қазақстанға көшіріліп, жөнелтуге бірнеше күн қалғанда "Сталинград түбінде траншеялар мен танкіге қарсы орларды қазған ер адамдар еңбек армиясынан босатылды" [23].

Өздеріңіз білетіндей, 1939 және 1959 жылдары жүргізілген халық санағы арасындағы жиырма жыл, жалпы қуғын-сүргін, қанды Екінші дүниежүзілік соғыс, экономикалық күйреу, қырғи қабақ соғыс дәуірінің басталуы және барлық кеңес халықтарының демографиялық процестеріне әсер еткен қарулану жарысы сияқты тарихи оқиғаларға толы. 1939-1959 жылдардағы санақ аралығындағы кезеңде Қазақстандағы кәріс халқының саны айтарлықтай төмендеді: абсолюттік санмен 23 277 адамға дейін. Кәрістер санының төрттен бір бөлігін жоғалту себептері неде?

Ол, біздің ойымызша, адами фактордан туындады. Біріншіден, екі республикаға бөлініп қалған ағайын-туыстар қайта табысуға ұмтылды. Екіншіден, Өзбекстанның табиғи-климаттық жағдайы Қазақстанға қарағанда адамдарға қолайлы еді. Онда жылдың жылы мезгілі 10-11 айға дейін созылса, Қазақстанда ол 5-6 айдан аспайтын. 1940 жылғы 10 ақпандағы жағдай бойынша Қызылорда облыстық атқару комитетінің қоныс аудару бөлімінің толық емес деректері бойынша 1938 жылдың басынан бастап кәріс қоныс аударушыларының жалпы санынан 5 506 шаруашылық (жұмысшылар мен қызметшілерсіз) Өзбек КСР-не 1 827 шаруашылық, яғни 10 мыңнан астам адам кетті немесе көшті. Қазақстаннан Өзбекстанға кеткен кәріс қоныс аударушыларының жалпы саны әлі анықталған жоқ және дәл есептеу үшін Қазақ және Өзбек ССР Халық Комиссариаты мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қоныс аудару бөлімдерінің статисти-калық құжаттарына салыстырмалы талдау жасау қажет.

1937-40 жылдардағы шаруашылық құрылысына тарту кезеңінде қоныс аударған кәрістердің Қазақстаннан Өзбек ССР-на жаппай көшуінен басқа, кәріс халқы бірқатар нақты-тарихи себептердің салдарынан азайды. Алғашқы жылдары жаңа жерде бұрынғыдан өзгеше табиғи-климаттық жағдайлардан, тұрғын үйдің тұрақсыздығынан, нашар тамақтанудан, медициналық көмектің болмауынан және т.б. себептермен өлім-жітім көбейді. Кәрістер көшіп барған көптеген колхоздарда эпидемиялық аурулар, жаппай асқазан-ішек ауруы, суық тию етек жайып, өлгендер саны күрт өсті. Қазақстандағы кәрістер арасында 2 жыл бойы (1938 және 1939 жж.) орын алған әртүрлі демографиялық оқиғалар туралы деректер демографиялық коэффициенттерді есептеуге халық арасында болып жатқан процестерді талдау әдісі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Кәрістер арасындағы туу коэффициенті Қазақстан бойынша орташа коэффициенттен асып түсті, ол 1937-38 жылдары әр мыңға 42,4 адамды құрады. Өлім-жітім коэффициенті республика бойынша орташа көрсеткіштен 2 есеге жуық асып түсті: 1937 жылы Қазақстан бойынша өлім-жітім әрбір 1000 тұрғынға 18,3 адамды құрады, ал 1938 жылы – 16,3. Әсіресе балалар, дәлірек айтқанда нәрестелер арасындағы өлім-жітімнің жоғары деңгейі байқалды. Ақпарат берушілердің естеліктері бойынша әрбір кәріс отбасында балалар қайтыс болды, көптеген көп балалы отбасы-ларда олардың жартысы немесе аз бөлігі аман қалды.

Егер қоныс аударушыларды аштық пен суықтан құтқарған қазақтардың, өзбектердің, басқа да халықтарының көмегі, мейірімі мен панасы болмаса, Қазақстан мен Өзбекстанның кәрістері адам және моральдық-психологиялық шығындардан теңдессіз үлкен дәрежеде зардап шегер еді. Қазақстанның көрші республикадан айырмашылығы 30-40 жылдары ондаған жазықсыз халық-тардың жер аударылу орнына айналды және осыған байланысты белгілі тілші Л.Вайдман: "қазақтар, егер ашығын айтсақ, өз жағдайының биігінен көрінді, іс-жүзінде миллиондаған қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың өміріне күмән келтірген сталинизмнің қисынын қабыл-дамай тастады" деп жазады [24].

Қорытынды орнына. Мақаланың тарихи бөлігін қорытындылай келе, коре сарамның бір жарым ғасырлық тарихын, бейнелеп айтқанда, тұрақты үздіксіз аумақтық қозғалыс пен әлеуметтік ұтқырлық тарихы деп қорытындылай аламыз. Ресейдің Қиыр Шығысына өз еркімен қоныс аудару; патша өкіметі шекаралас Приморье облыстарынан Ресейдің солтүстік аймақтарына көшіру; Қазақстанға және Орта Азияға жер аудару; еңбек армиясына жұмылдыру, кәріс колхозшыларын ұйымдасқан түрде қоныстандыру; *кобонджиге* байланысты маусымдық көші-қон, сондай-ақ кеңестік кәрістердің урбанизация процестері; әлеуметтік құрылымдағы күрт өзгерістер – бұл Коре Сарам бастан кешірген мәңгілік қозғалыстың толық тізімі емес.

КСРО-дағы кәрістер құрамы бойынша гетерогенді болғандығын және оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болатындығын да ескеру қажет. Басым топқа негізінен корей түбегінің солтүстік бөлігінен Ресейдің қиыр шығысына қоныс аударушылардың ұрпақтары кірді. Бұл топ 2-5 ұрпақпен ұсынылды.

Екінші топқа Сахалин кәрістері кірді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Оңтүстік Сахалинде 47 мыңнан астам кәріс қалды. Қазіргі уақытта Ресейде, Қазақстанда және Өзбекстанда Сахалин кәрістерінің саны 35 мыңнан асады және олар 1-3 ұрпақты құрайды. Қазақстандағы Сахалин кәрістері мен олардың ұрпақтарының нақты санын есепке алу мүмкін емес және алдын-ала бағалау бойынша 1-2 мың адам болуы мүмкін.

Үшінші топ – ең азы, бірақ оның өкілдері корей тілін жақсы білетіндіктен өте танымал. Бұл топты жоғары оқу орындарында оқығаннан, аспирантурадан өткеннен кейін, келісімшарт бойынша жұмыс істегеннен соң немесе шекарадан өткеннен кейін Кеңес Одағында қалған бұрынғы ҚХДР азаматтары құрады. Үшінші топтағы кәрістердің саны ондаған болды.

Кеңес Одағы ыдырап, жаңа Тәуелсіз Мемлекеттер құрылғаннан кейін коре сарам тарихында жаңа кезең басталды. Басқа этникалық азшылықтардан, соның ішінде орыстардан айырмашы-лығы, олардай кеңестік Орта Азия республикаларынан көшіп кету стратегиясын қабылдамады, кәрістер қалуды жөн көрді, бірақ олар бұрынғы орнында тұрып, Орталық Азияның егеменді мемлекеттерінің жағдайына қайта бейімделуге бет бұрды. Коре сарамның алыс шетелге эмиграциясы шамалы болды, мигранттардың бір бөлігі жақын шетелге, яғни басқа посткеңестік елдерге қоныс аударды. Тәжікстаннан азаматтық соғысқа байланысты кәрістердің кетуі жаппай және мәжбүрлі болды, мигранттарды негізінен әскери босқындар деуге негіз бар.

Соңғы онжылдықта бірқатар өзара әрекеттесулерге байланысты – ТМД елдеріндегі push factors (эмиграцияға "итермелейтін" факторлар) және иммиграцияның pull factors (сөзбе-сөз "тартатын факторлар") – заңды иммиграцияның пайда болған мүмкіндіктері, Оңтүстік Кореядағы орыс тілді кәрістердің саны күрт өсті. Олардың этникалық Отанына келуінің тарихы, жаңа өмірі және бейімделу кезеңінің проблемалары Оңтүстік Корея профессорлары үшін жаңа зерттеу тақырыбына айналды, бірақ орыс тілді тарихнамада әлі де маңызды ғылыми еңбектер мен публицистикалық кітаптар жоқ [25]. Тізе қоса ғылыми талдау жүргізетін уақыт келді, себебі бірлескен білім, қабілеттер, дағдылар мен тәжірибе оңтайлы нәтиже әкеледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Этникалық тазарту – жат этникалық қауымға кіретін адамдарды нақты аумақтан зорлықпен қуу саясаты. «Этникалық тазартудың» формалары саналуан: этникалық*

топтарды жаппай қоныс аудару мен миграцияға мәжбүрлеуден депортацияға және геноцидке дейін.

2. Павел Полян. Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после её окончания (1939–1953) (рус.), *memo.ru*.

3. Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992. – С. 64.

4. Пак М.Н. О причинах насильственной депортации советских корейцев Дальнего Востока в Центральную Азию. - Дорогой горьких испытаний. К 60-летию депортации корейцев России. – М., 1997. – С. 31.

5. Ким Г.Н. Корейцы Казахстана и Средней Азии в зарубежных исследованиях. Реферативный сборник. Выпуск 32. – Алма-Ата, 1990.

6. Абылгожин Ж. Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия. - Вопросы истории. 1989, № 7. – С. 53-71.

7. Ким Г.Н. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата, 1989. – С. 10-11

8. Сутурин А.С. Дело краевого масштаба. – Хабаровск, 1991. – С. 188.

9. Kho Song Moo. Koreans in Central Asia. – Helsinki, 1987. – P.29-30.

10. История корейцев Казахстана. Сборник архивных документов. т.1. – Алматы-Сеул, 1998. – С. 57-58.

11. Докладные записки об итогах переселения корейского населения, - ГАХК, ф. П-2, оп.1, д.1552, л. 1-4; там же, ф.П-399, оп.1, д. 336, л. 42-44.

12. Есетелді: Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992, с. 90-92; 94, 103-104; 106-112; ГАХК, ф. П 355, оп. 1, д. 5, л.5 ; График отправления эшелонов с переселенцами по Хабаровской области, - История корейцев Казахстана. Сборник архивных документов. т.1. – Алматы-Сеул, 1998. – С. 107.

13. ЦГА РДВ, ф. Р 2413, оп. 2, д. 804, л.219-224; ГАХК, ф. П 2, оп. 1, д. 1316, л. 33-34

14. Ли В.Ф. Комментарии к спецсообщению № 1, - Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992. – С. 134

15. ГАХК, ф. П-399, оп.1, д.336, л. 25-33.

16. Пак Б.Д. Корейцы в Советской России (1917-конец 30-х годов). – М.-Иркутск-СПб., 1995, с.234

17. ҚР ОМА, қ.1208, оп.1, іс - 26-а, п.103

18. Ким П.Г. Корейцы республики Узбекистан. - Ташкент, Узбекистон, 1993. – С. 170.

19. Есетелді: ЦГА РУ, ф. 100, оп. 1, д.1, л. 74-78.

20. ЦГА РУ, ф. Р-837, оп.27, д. 39, л. 19.

21. ҚР ОМА, қ. 1208, оп.1, іс-2, п. 18; ҚР ОМА, қ. 1208, оп.1, іс-26-а, п. 49.

22. ҚР ОМА, қ. 1208, оп. 1, іс- 23, п. 3-5; сонда, іс-109, п. 66

23. Свидетельства очевидцев, - Нива, 1997, №4, с. 24, 27, 29

24. Казахстанская правда, 1990, 2 марта.

25. Кейбір оңтүстік корейлық сарапшылардың пікірі бойынша, бүгінгі таңда ТМД елдерінен шыққан этникалық кәрістердің Оңтүстік Кореяда 20 мыңға жуық өкілдері бар.

Paydalangan adebietter tizimi;

1. Ethnic cleansing is a policy of forcible expulsion of people belonging to a foreign ethnic community. There are many forms of "ethnic cleansing": from forced relocation and migration of ethnic groups to deportation and genocide.

2. Pavel Polyuan. Compulsory migration in the years of the Second World War and after its end (1939–1953) (rus.), *Memo.ru*.

3. White book about the deportation of the Korean population in Russia in the 30-40s. – М., 1992. – P. 64.

4. Pak M.N. *On the reasons for the violent deportation of Soviet Koreans from the Far East to Central Asia. - The road of bitter trials. To the 60th anniversary of the deportation of Koreans from Russia. – M., 1997. – P. 31.*
5. Kim G.N. *Koreans from Kazakhstan and Central Asia in foreign studies. Abstract collection. Issue 32, - Alma-Ata, 1990*
6. Abylgozhin Zh. B., Kozybaev MK, Tatimov MB *Kazakhstan tragedy. - Questions of history. 1989, № 7, p. 53-71*
7. Kim G.N. *Socio-cultural development of Koreans in Kazakhstan. Scientific and analytical review. - Alma-Ata, 1989, p. 10-11*
8. Sutturin AS *The case of the regional scale. - Khabarovsk, 1*
9. Kho Song Moo. *Koreans in Central Asia. - Helsinki, 1987, p.29-30*
10. *Istoriya koreytssev Kazakhstana. Sbornik arkhivnykh dokumentov. t.1, - Almaty-Seul, 1998, s. 57-58*
11. *Dokladnyye zapiski ob itogakh pereseleniya koreyskogo naseleniya, - GAKHK, f. P-2, op.1, d.1552, l. 1-4; tam zhe, f.P-399, op.1, d. 336, l. 42-44.*
12. *Yesepteldi: Belaya kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40-kh godakh. M., 1992, s. 90-92; 94, 103-104; 106-112; GAKHK, f. P 355, op. 1, d. 5, l.5 ; Grafik otpravleniya eshelonov s pereselentsami po Khabarovskoy oblasti, - Istoriya koreytssev Kazakhstana. Sbornik arkhivnykh dokumentov. t.1, - Almaty-Seul, 1998, s. 107.*
13. *TSGA RDV, f. R 2413, op. 2, d. 804, l.219-224; GAKHK, f. P 2, op. 1, d. 1316, l. 33-34*
14. Li V.F. *Kommentarii k spetssoobshcheniyu № 1, - Belaya kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40-kh godakh. - M., 1992, s. 134*
15. *GAKHK, f. P-399, op.1, d.336, l. 25-33.*
16. Pak B.D. *Koreytsy v Sovetskoy Rossii (1917-konets 30-kh godov). – M.-Irkutsk-SPb., 1995. – S.234.*
17. *KR OMA, k.1208, op.1, is - 26-a, p.103*
18. Kim P.G. *Koreytsy respubliki Uzbekistan. - Tashkent, Uzbekiston, 1993, s. 170.*
19. *Yesepteldi: TSGA RU, f. 100, op. 1, d.1, l. 74-78.*
20. *TSGA RU, f. R-837, op.27, d. 39, l. 19.*
21. *KR OMA, k. 1208, op.1, is-2, p. 18; KR OMA, k. 1208, op.1, is-26-a, p. 49.*
22. *KR OMA, k. 1208, op. 1, is- 23, p. 3-5; sonda, is-109, p. 66*
23. *Svidetel'stva ochevidtsev, - Niva, 1997, №4, s. 24, 27, 29*
24. *Kazakhstanskaya pravda, 1990, 2 marta.*
25. *Keybir oqtystik koreyalyk sarapshylardyn pikirini boyynsha, bygingi taqda TMD yelderinen shykkan etnikalyk karisterdin Oqtystik Koreyada 20 mynga zhuyk okilderi bar.*